
ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

М. Є. Горелов (Київ)

Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета

Постать Дмитра Івановича Донцова на політичному обрії України, оцінка його впливу на формування ідеології українського націоналізму протягом майже 70 років є предметом гострої полеміки. Прихильники вольового, інтегрального націоналізму й досі доводять, що Д. Донцова «слід вважати не лише як «батька» чи передового класичного ідеолога українського націоналізму, але теж як політичного візіатора, якого час у світовому масштабі щойно надходить»¹. Водночас відомий історик, редактор впливового українського журналу «Сучасність» Т. Гунчак критично ставиться до його теоретичної спадщини і вважає, що, «проголошуючи вольовий аспект людської психіки, Донцов підніс до рівня чесно-сти ірраціоналізм, експансію, насильство і фанатизм»². Однозначно негативно оцінювалася філософська й публіцистична діяльність Д. Донцова радянськими дослідниками.

Але, як відомо, істина здебільшого знаходиться десь посередині між двома протилежними точками зору. Спробуємо ж без ідеологічної зашореності, притаманної тоталітарним світоглядам, підійти до цієї непересічної особистості, висвітлити маловідомі сторінки її життя і творчості, поглянути на Д. Донцова очима його сучасників.

Народився Д. Донцов 17 серпня 1883 р. в Мелітополі у родині заможного поселенця. Одинадцятирічним хлопцем втратив батька, а через рік — і матір. У 1902 р. вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. Уже в студентські роки прилучився до політичної діяльності. З 1903 р. входив до Української студентської громади в Петербурзі, а згодом — до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Донцов вивчав марксистську літературу, часто виступав на студентських зборах. Переважна більшість його біографів вважає, що в той час він був переконаним соціал-демократом. За революційну діяльність 1905 р. Д. Донцова було заарештовано й перевезено в Київ, до Лук'янівської в'язниці.

Звільнившись за амністією, він 1905 р. повертається до Петербурга, але невдовзі їде до Києва. З січня 1906 р. Донцов — член підпільного Київського комітету УСДРП. Влітку 1907 р. він знову потрапляє до в'язниці, де пробув до весни 1908 р., коли його було умовно звільнено на поруки та під грошову заставу. 20 квітня втікає до Львова, який перебував на той час у складі Австро-Угорщини. 1909 р. переїздить до Відня і там продовжує навчання.

На цей період припадає початок його публіцистичної діяльності. Донцов друкується в австро-угорській, галицькій, московській соціал-демократичній періодиці, пропагуючи ідеї революції в Україні.

Показово, що тоді майбутній автор «Націоналізму» негативно ставився до найменшого національного ухилу. Одне з головних завдань українських соціал-демократів, на його думку, полягало в тому, щоб «визволити маси українські від впливу націоналістичної ідеології буржуазних груп з їх теорією «надкласовості» української національної ідеї»³. Український націоналізм, писав Донцов, «виявляє явну тенденцію стати вождем загальнонаціональної опозиції, вождем, що не терпить коло себе жодних конкурентів. Він уже починає прищеплювати робочим масам отруту своїх ідей. Він має свої «Просвіти», газети, видавництва, які роблять у масах свою роботу. На наших очах він вибивається в силу, силу

нам шкідливу: боротьба з нею в добре зрозумілих інтересах українського робітництва є для нас кінцевою»⁴.

Із соціал-демократичних позицій критикував Донцов і теорію безкласовості української нації — «всеукраїнства», за його термінологією. «Ідеологія всеукраїнства ворожа самим підвалинам пролетарського руху, — писав він, додаючи, що, — національний момент мусить зайняти належне йому місце в нашій політичній акції, аби... не «виключне» і «переважне»... Будемо певні, що в боротьбі української спільності за національне визволення український пролетаріат виступить не під синьожовтою корогвою всеукраїнства, а під червоним прапором революційної соціал-демократії»⁵. У ці роки Донцов так бачив кінцеву мету революційної боротьби: «Повалення абсолютизму, демократична Росія з автономною Україною... Ми повинні скрізь і всюди вияснити в пролетарських українських масах нашу тверду, принципіальну позицію в національному питанні, повинні боротися з шовінізмом певних верств російської і польської суспільності, також з всеукраїнством та впливаючим із самої його суті намаганням затемнювати класову свідомість українського робітництва, з його ворожістю до соціал-демократії, з його безпринципністю, однобокністю та шовіністичною засліпленістю»⁶.

У цей період Д. Донцов був войовничим атеїстом. Про його матеріалізм красномовно свідчать хоча б такі слова: «Церква як католицька, так і православна, по-перше, завше була і є заклятим ворогом всякої свободи... Церква ніколи не протестувала проти права приватної власності і війни, але проти революції і соціалізму завше; ніколи проти масових мордів (мордувань. — М. Г.) правительства, але проти терору завше (як, напр., митр. Шептицький) ... Скрізь, де підносилися руки для насильства і мордів «ближніх» (розуміється, «легальних»), разом підносилася і рука в сутані, аби ці морди благословити. Не було і нема майже на світі такого насильства (розуміється, не зі сторони «підданих», а «панів»), якому б церква не уділювала своєї санкції»⁷. Він наполегливо вимагав усунути викладання релігії зі шкільних програм.

Як бачимо, на початку політичної кар'єри Д. Донцов досить часто виступав з позицій ортодоксального марксизму. Більше того, притаманна йому безапеляційність суджень дуже нагадувала більшовицькі гасла того часу. Подібна безкомпромісність світогляду, що визнає лише два принципи, а саме: «Мета виправдовує засоби» та «Хто не з нами, той проти нас», повністю ігнорує решту людської моралі, на нашу думку, багато в чому пояснює подальшу метаморфозу політичних поглядів Донцова, яка зрештою, привела його до того ж, схожого на більшовицький тоталітаризму.

Та очевидно, ми не мали б підстав для такого детального аналізу творчості цього діяча, коли б усе було так просто. Донцова того періоду його життя аж ніяк не назвеш догматиком. Він, наприклад, критично ставився до марксистської теорії про так звані недержавні нації, до яких класики, як відомо, відносили й українську. Вказуючи на помилковість цієї тези, Донцов 1914 р. в статті «Енгельс, Маркс і Лассаль про «неісторичні нації», перевиданій 1918 р. в Києві окремою брошурою, писав: «Народам, що нічим майже не виявляли себе в історії, що в великій історичній драмі 48-го року грали лише негативні ролі, наші автори відмовляли будучності і здібності до розвитку... Але... ніколи не є оправданим заперечення рації існування за якоюсь нацією єдино на підставі її хвилимої політичної безсилості. Цей гіпноз факту, під котрим були і Енгельс, і Маркс, не дав їм зрозуміти, що ціла т. зв. «контрреволюційність» слов'ян (особливо австрійських українців) була ніщо інше, як протест проти реакційної сторони революційно-національних рухів 48-го року (польського, мадярського); тої реакційної сторони, котра для стороннього ока була ще не видимою і котра (в виді польського і мадярського гнету над іншими національностями) шойно тепер стає очевидною для всіх»⁸.

Не можна не погодитися із його резюме до цієї праці: «Повторювати безкритично в ХХ віці те, що писали і говорили Маркс і Енгельс в національній справі в ХІХ віці, це значить ігнорувати цілу історію Східної Європи за другу половину ХІХ в.; це значить понижувати себе до ролі ученого папуги; це значить бути вірним не духу їх науки, лише її букві. Особливо було б пожаданим, щоби російські доморощені марксистки (і деякі з наших) з більшим респектом* ставилися до великих імен основоположників соціалізму і не надуживали їх великої тіні для оправдання власного нещастя в усім, що точиться навколо одної з великих проблем нашого часу — української проблеми»⁹.

В цей же час остаточно сформувався негативне ставлення Д. Донцова до Росії. Ще на початку своєї публіцистичної діяльності він підкреслював, що Росія — це «не держава для населення, але населення для держави», що «засада підпорядкування цілої внутрішньої політики, отже, також і політики супроти національностей, мірилам зовнішньої політики, несе в собі небезпеку для всіх в Росії замешканих національностей, отже, також для українців».

Ці думки він розвинув у брошурі «Модерне москвофільство» та рефераті «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», де відмовився від ідеї української автономії в рамках Росії й запропонував українському революційному рухові орієнтацію на Захід. На сторінках першої з названих праць, спочатку надрукованій у московській газеті «Украинская жизнь», яку редагував С. Петлюра, Донцов порушив питання про російські впливи на розвиток української культури і політичної думки, підкреслюючи шкідливість таких зв'язків для України. Він гостро критикує демократично-ліберальний напрям, що утвердився в українському політичному житті на основі ідей М. Драгоманова. «Нашим обов'язком є,— писав Донцов — відкинути на бік теорію аполітично-культурно-сентиментального українства і намітити ясну програму української політики, оперту на аналізі природи національних рухів, національних відносин в Росії і вільну від таких впливів чужих концепцій, котрі небажані нам і не відповідають нашим потребам. Коли воно не хоче, розуміється, зістати на віки російським провансальством»¹⁰.

Програму такої переорієнтації Донцов проголосив у згаданому рефераті. Він абсолютно справедливо констатував, що Росія ніколи добровільно не погодиться на українську самостійність. «Полишаючи навіть на боці російський імперіалізм, — читаємо в його творі, — перспективи, які відкриває український рух перед Росією, наповнюють панічним страхом кожного російського буржуа. Випустити з-під своєї контролю колосальну територію з кількадесят мільйонною людністю, посіданням котрої Росія завдячує своє великодержавне становище, соками котрої досі годується російська промисловість і державний бюджет, на котрім знаходять свій хліб десятки тисяч російських урядників, учителів, суддів і прочих культтрегерів, дати свободу самовизначення 30 мільйонам людності, від якої виключно залежить, чи Росія зостанеться державою однонаціональною, чи перетвориться в федерацію націй, — на це жодний росіянин не піде. Прикладів такого самопожертвування не знає історія»¹¹.

На основі цього висновку Донцов пропонує пов'язати майбутнє України з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Зокрема, він напередодні очевидного конфлікту центральних держав з Росією та її союзниками закликав у разі поразки останніх до створення в межах Австрійської імперії «Українського коронного краю».

Таким чином, Донцов не вважав за можливе для України на тому етапі історії відразу добитися самостійності. Розв'язку української проблеми він вбачав у війсьній поразці Росії та входженні України до складу Австро-Угорщини на засадах широкій автономії. «Не буду розважувати тут, — писав він у своєму рефераті, — сих форм (автономізму і сепаратизму), бо уважаю се за річ другорядну. Тим самим полишаю на

боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло само- стійності — мріяли ж колись наші українці, про самостійну Україну в злуці з Росією! — Актуальним, більш реальним, більше конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зрвання всякої злуки з нею, «політичний сепаратизм»¹². У цьому, власне, й полягала ідея «по- літичної сепарації» та програма її здійснення. Донцов запропонував двоступеневу концепцію визволення України. На першому етапі мало відбутися відокремлення української території від Росії за допомогою Австро-Угорщини та створення автономної одиниці під її протектора- том. У складі Австро-Угорщини, вважав він, український народ швидше зміг би підготуватися до чергового етапу — створення політично неза- лежної держави.

Історія не знає умовного способу, тому важко сказати, чи мали під собою реальну основу плани Д. Донцова. На наш погляд, звичайно, не можна було абстрагуватися від того незаперечного факту, що, окрім по- літичних, економічних та культурних зв'язків, Україну і Росію єднала ще й традиційна слов'янська солідарність перед іноземною інтервен- цією. Однак, і це також незаперечно, підстави для тяжких звинувачень на адресу Росії у не менш традиційному імперському ставленні до Ук- раїни у Донцова були. Це визнавали й найбільш об'єктивні російські по- літичні діячі. Зокрема, виступаючи на засіданні Державної Думи в лю- тому 1914 р., лідер російських кадетів П. Милуков наголошував: «В ук- раїнців ми помалу відбираємо останню надію на те, що їх становище де- що покращає в межах Росії; тепер українці починають голосно говори- ти, як це говорять Донцов і його товариші, що будь-яка надія на Росію — це утопія і що залишається шукати порятунку в сепарації... Ми бачимо знову зародження сепаратистських настроїв, на доказ чого я на- вів вам брошуру Донцова. Я скажу вам: бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови обчислюватимуться не одиниця- ми і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами»¹³.

Перевіряти правильність цих слів судилося нам. Внаслідок багатьох причин, серед яких однією з головних є притаманність російському полі- тичному менталітету виразних рис азіатської деспотії, успадкованих від часів ординського ярма, московські політики за будь-яких умов були просто неспроможними врахувати перестороги Милукова. Щоб усвідомити кончу необхідність відокремлення від Російської імперії — чи то царської, чи радянської, чи нинішньої, «демократичної», — народові Ук- раїни довелося заплатити мільйонами і мільйонами життів...

Повернімося, однак, до героя наших заміток. Після проголошення Донцовим сепаратистської програми намітився його розрив з УСДРП. Процес цей був досить тривалий і стосувався швидше питань програмно- політичних, ніж світоглядних. Донцов продовжував інколи друкуватися в соціал-демократичній пресі, але з деяких видань (наприклад, кий- ський часопис «Дзвін») його, за власним визнанням, «за шовінізм ви- кинули». Вже згадувана «Украинская жизнь» наголошувала, «що шля- хом, вказаним Донцовим, українська демократія не піде». За свідчен- ням тодішнього голови закордонної групи УСДРП В. Винниченка, Дон- цова було виключено з цієї партії. Проте, слід повторитися, соціалістич- ні ідеї ще тривалий час накладалися в його творчості на націоналістич- ні й великою мірою позначилися на розробленій ним концепції «чинно- го націоналізму», яка була, по суті своїй, типовою націонал-соціалістич- ною теорією.

Перша світова війна застала Д. Донцова у Львові, де він займався організацією Союзу визволення України (СВУ). Під егідою останнього з числа військовополонених українців було сформовано дві дивізії, ві- домі під назвами синьо- та сірожупанників, які мали брати участь у воєнних діях на боці центральних держав. Першим головою СВУ став Д. Донцов. Крім нього, до керівництва входили В. Дорошенко, М. Заліз- няк, А. Жук, М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський.

Відразу по створенні Союз видав дві відозви: «До українського народу в Росії», написану Донцовим, та «До публічної думки Європи», в яких обґрунтовувалася його антиросійська спрямованість. У першому номері друкованого органу цієї організації — «Віснику Союзу визволення України» — було надруковано і її програму під назвою «Наша платформа». В ній, між іншим, говорилося: «Об'єктивна історична konieczність вимагає, аби між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна Українська держава... В розумінні сеї історичної konieczності російські українці покликали до життя центральну загальнонаціональну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України. В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні... На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території буде Союз обстоювати за створення з усіх земель, заселених українським народом, осібногo автономного краю»¹⁴.

Така виразна проавстрійська позиція викликала негативну реакцію в українських політичних колах. М. Грушевський на засіданні очолюваної ним ради Товариства українських поступовців (ТУП) наполіг на прийнятті резолюції, в якій висловлювався протест проти того, що СВУ декларувала свої наміри від імені всієї України. Та й інші партії, за свідченням відомого політичного діяча Є. Чикаленка, не вважали за можливе вступати в контакт із Союзом.

Після евакуації зі Львова в 1914 р. СВУ було переведено до Відня. Незабаром Донцов вийшов з цієї організації. Рішення своє він пізніше мотивував тим, що «Скоропис з Меленевським хотіли забезпечити собі неподільний вплив в Союзі, встановивши контакт з австрійськими урядовими чинниками й перетворивши СВУ у своєрідну австро-німецьку допоміжну агенцію». Його опоненти, втім, пояснювали конфлікт протилежним чином: мовляв, Донцов «став на службу Австрії та Німеччині». Гадаємо, що в даному випадку рацію мали обидві сторони. Адже діяльність СВУ відкрито фінансувалася міністерством закордонних справ Австро-Угорщини, не кажучи вже про німецькі й австрійські військові штаби та розвідки.

Взагалі ж маємо достатньо підстав вважати, що Донцов за вдачею був досить важкою людиною. Про це, зокрема, не раз згадували С. Петлюра, В. Липинський, В. Винниченко, П. Скоропадський та інші. Деякі їх висловлювання ми наведемо нижче.

Вийшовши із СВУ, Д. Донцов на пропозицію австрійського барона українського походження М. Василька, який очолював Українську парламентську репрезентацію у Відні, переїхав наприкінці 1914 р. до Берліна й дістав посаду голови Української інформаційної служби. Видавав тижневий прес-бюлетень «Кореспонденція» німецькою мовою. Публікувався в німецькій пресі.

1916 р., посварившись з Васильком, Донцов перебрався до Берна, де очолив Бюро національностей Росії, діяльність якого фінансував В. Степанківський — керівник «Української канцелярії» в Лозанні. У березні 1917 р. Донцов повертається з Швейцарії до Львова. Того ж року здобув у Львівському університеті ступінь доктора юридичних наук. Тут він перебував до підписання Брестського миру.

Зорієнтувавшись, нарешті, в ситуації на Україні, Донцов наприкінці березня 1918 р., після відновлення влади Центральної Ради, приїжджає до Києва. Він вступає до партії хліборобів-демократів, яка об'єднувала українське заможне селянство і була в опозиції до Центральної Ради, зближується з генералом П. Скоропадським, якого вважав «українським Наполеоном». Про роль Донцова у гетьманському перевороті лідер УСДРП В. Винниченко писав згодом так: «Ідучи за керівництвом

поміщика С. Шемета й колишнього соціал-демократа Д. Донцова, ця група (хліборобів-демократів. — М. Г.) з ... ретельним самовідданим хамством гострила й подавала ножа, яким було перерізане горло українській владі»¹⁵.

Після гетьманського перевороту П. Скоропадський призначив Д. Донцова директором Українського телеграфного агентства (УТА). Крім того, він став членом політичної комісії, яку очолював О. Шульгін. У цей час Донцов активно пропагує гасла консолідації української спільноти навколо державницької ідеї. Наприклад, у брошурі «Міжнародне положення України і Росії», що вийшла в світ 1918 року, він писав: «Мусимо згуртувати всі творчі сили краю під синьо-жовтим прапором, пам'ятаючи, що силами самої соціалістичної інтелігенції держави не збудувати. Мусимо бути більше державниками, як націоналістами, пам'ятаючи, що жид, поляк або москаль, що твердо стоїть на ґрунті української державності, є її ліпшою підпорою, як українці, що марять про федерацію. Мусимо йти дорогою соціального компромісу, коли хочемо бути безкомпромісовими щодо ідеї української державності»¹⁶.

Цікаві думки, багато в чому схожі на пізніші узагальнення відомого російського філософа М. Бердяєва, містяться і в брошурі Донцова «Культура примітивізму», виданій 1918 р. в Черкасах. У ній він слушно критикує вади російського політичного менталітету, притаманні через історичні умови їх розвитку й іншим слов'янським народам колишньої Російської імперії, підкреслює його антидемократичність і цілковиту непослідовність. «Рівність рабів перед сильним володарем і паном, — писав Донцов, — уходила за рівноправність вільних громадян, і легенда про «демократичну Росію» робила формальне спустошення серед вульгарно думаючи маси. До того прилучалася нова легенда — про Росію — носительку політичного і суспільного поступу. Імпульсивна гра сил у варварській, неукермованій суспільності, природний вибух незадоволення у деспотично правленім краю — бралось за прояву колосальної духовної енергії, безладне шамотання зламаного деспотичною хворобою організму — за ознаку його відпорності й великої життєвої сили. На Заході, з його усталеним порядком, кожна праця для його перебудови мусила пристосуватися до залізних прав суспільного розвою, котрі диктували навіть її характер і тактику. В Росії ці права не обов'язували бо-дай для соціальних реформаторів, котрими там зачинають бути від гімназіальної лави. Там мріялося про раптовий скок з царства кнута в царство свободи, там два рази по два могло бути не так, як в «гнилім» Заході, чотири, але часом три, але часом зате й п'ять і навіть десять! У газардовій (азартній. — М. Г.) психіці слов'янина взагалі, а українця зокрема, що не звикла шукати рятунку лише у власній силі (сим займаються «педанти» німці), Росія представлялася ще недавно країною мрій, а може, й землею обітованою. Дикість і некультурність там тягли до себе дикі і некультурні елементи тут»¹⁷.

Але повернемося до подій 1918 р. Як зазначає провідний біограф Донцова Михайло Соєновський, «ні Центральна Рада, що спиралася на об'єднання тодішніх партій, ні гетьман Скоропадський, який ці партії загнав у підпілля, користуючись допомогою зовні, не зуміли використати тих величезних можливостей, які були на Україні після вибуху революції 1917 року»¹⁸. Він вважає, що саме розчарування у потенційних можливостях українського партійно-політичного життя і призвело до майбутньої еволюції поглядів Донцова та розробки ним теорії «чинного націоналізму», тези «про провідну верству» й «ініціативну меншість», до відкидання будь-яких демократичних засад.

Зауважимо, що перебування Донцова на посаді директора УТА не завжди задовольняло його патронів. Зокрема, сам П. Скоропадський так оцінював свого шефа інформбюро: «В часи Гетьманства я призначив його (Донцова) начальником Українського пресбюро, але він не показав себе добрим організатором цієї дуже важливої справи; все жалівся на

всіх, а сам створити нічого не зумів. Пізніше в роботі я також помітив, що духовне обличчя цієї людини зовсім не було таке, яке він намагався показувати при першому знайомстві. Його відношення до людей і фактів було чисто революційне, необачне, і за його націоналістичним фразерством ховалася часто проста демагогія. Однак до самого кінця, власне, за його націоналізм, я боронив його від його ж безпосереднього начальства. На другий день після падіння Гетьманства Донцов надрукував статтю, повну найбільш різких і несправедливих проти мене випадів, але я, пізнавши його, не був цим ні огірчений, ні здивований»¹⁹.

Після повалення гетьманщини і встановлення режиму Директорії Донцов деякий час переховувався в Києві, а 13 січня 1919 р. з допомогою полковника Є. Коновальця втікає до Відня. Звідси він переїхав у Берн, де виконував обов'язки керівника пресово-інформаційного відділу Української місії в Швейцарії. Після ліквідації українських дипломатичних місій у 1921 р. Донцов повертається до Відня, де того ж року видає книжку «Підстави нашої політики».

В ній він намагався обґрунтувати тезу про одвічну ворожість Росії всьому іншому світові, а також накреслити перспективи внутрішньої та зовнішньої політики, яка, на його думку, могла б привести в майбутньому Україну до самостійності. Донцов стверджував, на наш погляд, справедливо, що більшовизм — явище суто російське, і тому його внутрішня й зовнішня політика є продовженням традиційної російської імперської політики. Звідси прагнення більшовицького уряду «знищити смертельні і для царату, і для російської революції засади європейської демократії... Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом... Самодіяльна європейська суспільність — лише самоакцією»²⁰.

Головними постулатами, якими, за Донцовим, мала керуватися Україна, були: «В політиці внутрішній — плекання всіх засад західної культури, котрі рятують Європу (і нас) від московської пошесті, в політиці зовнішній — повна сепарація від Росії»²¹.

Справедливо відзначаючи, що політика кожного народу мусить керуватися насамперед національним інтересом («національним егоїзмом»), Д. Донцов зробив з цього досить алогічний, на наш погляд, висновок: єдиною силою, на яку український народ може розраховувати у своїй зовнішній політиці, — є «імперіалізм європейських держав, оскільки його напрямок покривається (збігається.— М. Г.) з напрямком нашої політики». Він закликав шукати згоди й порозуміння з тими державами, «інтереси яких суперечать в дану хвилину інтересам Росії, незважаючи на те, чи ті інші держави, на які можна числити, можуть бути «імперіалістичні» чи «реакційні»²². При цьому автор абстрагувався як від попереднього гіркого досвіду проницьких та проавстрійських течій, так і від цілком можливого (а як підтвердили події другої світової війни, незаперечного) факту простого поглинення цими державами України і чергового перетворення її на колонію.

Таким чином, поряд із слушною ідеєю створення на території Російської імперії незалежних національних держав пропагувалися абсолютно неприйнятні й шкідливі, за нашим переконанням, для українського народу методи здійснення цієї мети. Засада ж, відповідно до якої «ні одна нація не визволялася лише власними силами», є взагалі ненауковою. Спираючись на неї, Донцов закликає до створення антиросійського блоку у складі Польщі, Румунії та Угорщини, які б мали фактично поділити між собою Україну, а український народ в ім'я цієї політики мав погодитися на «відповідні, зрештою, часові і майже конечні жертви», «втрату кількох провінцій»²³.

Притаманні творчості Донцова непримиренні суперечності між прогресивним і реакційним виявилися в цій праці особливо наочно. Не можна, наприклад, погодитися з його думками про потребу «вестернізації» українського життя, головним принципом якої мала б стати в «області політики... ідея демократії, так як це слово розуміють на Заході...

Під демократією розуміємо тут... економічну і політичну самодіяльність, оперту на свободі одиниці»²⁴. Або з його тезою про те, що «кожна диктатура», як кожна негачія (заперечення.— М. Г.) демократії — убійча для розвитку нації»²⁵. Але оскільки ці гасла аж ніяк не узгоджувалися з методами, за допомогою яких мали б втілюватися в життя, вони скидаються на звичайну демагогію, тим більше, що в своїх наступних працях Донцов відверто проголошував себе антидемократом.

Того ж 1921 р. Донцов одержав запрошення Є. Коновальця, який став головою Української військової організації (УВО), редагувати у Львові журнал, що мав стати рупором нової течії в українському політичному житті.

Ми намагалися об'єктивно розповісти про світлі і тіньові сторони творчості й політичної діяльності Донцова передреволюційної та революційної доби. Гадаємо, читач зробив для себе вже певні висновки. Що ж до суто людських якостей героя нашого нарису, то вони були охарактеризовані досить побіжно. Тому, очевидно, є сенс навести тут думки з цього приводу одного з провідних тогочасних діячів українського державництва В. Липинського, який знав Донцова ще з часів його першої еміграції. Однак перш ніж зробити це, зауважимо задля об'єктивності, що Липинський небезпідставно звинувачував Донцова у привласненні й вульгаризації своїх ідей і ставився до нього відверто вороже.

У передмові до відомого твору «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» він так змальовує звивистий життєвий шлях Д. Донцова: «Родився в тій частині України, що її московські колоністи прозвали Новоросією. Син одного з них зраджує хазяйновитих і заможних батьків, ставши соціальним проти них революціонером. Потім зраджує московських революціонерів і стає українським еседеком. Приймавши серед еседеків на свій рахунок назву «заржавілого цвяха», дану його партійним товаришем Винниченком типові нахабно-го фразера, зраджує еседеків. Переїхавши невідомо з яких причин до Австрії, стає від 1913 р. крикливим самостійником... Зробивши таким чином з українського самостійництва справу своєї власної літературної кар'єри і пропагуючи його з вродженим йому нахабством, він сприяє розвитку цієї ідеї серед найкращої частини соціалістичної інтелігенції, яка мала причини ставитись з обридженням до всього, що од добре їй знаного Митьки виходило. Коли в початку війни повстала дисциплінована і активна самостійницька організація «Союз визволення України» — він зраджує її, вирікається самостійництва, переходить на службу до Василька і пропагує прилучення України до Австрії. Далі зраджує Василька, а згодом і Австрію, яку зляяв останніми словами, коли вона упала. Використовуючи революційну завірюху, вкручується між гетьманців, одержує призначення до начальника пресового бюро... Врешті зраджує в найпідліший спосіб Гетьмана, написавши пашквіль, за який удостоюється високої посади в швейцарській місії Директорії. Але вважає, що його «геніальність» не оцінена як слід, тому де може своїм інтелігентським побратимам підставляє ногу. Коли фонди уенерівщини (УНР.— М. Г.), одіичені (успадковані.— М. Г.) по Гетьманстві, вже в р. 1921-ім були на вичерпанню, пише книгу про «підстави української політики». В ній лає з одного боку Директорію, а з другого,— Гетьмана і пропагує... орієнтацію на Польщу. Одержує, розуміється, польську візу і їде в Галичину. Там вступає в партію «загравистів»**, але з неї зараз же, на другий день, як і з всіх партій, по яких він в українстві кочував, — з допомогою своїх партайманів «виступає». Опиняється за ці всі свої заслуги на посаді редактора «найповажнішого українського журналу», що має витворити «сталу і ясну» (!) українську думку політичну. Тепер заповідає, що його любов до Польщі стільки ж варта, що й любов Кавура до Франції. Зрештою, і без цього можна бути певним, що і свою польську союзницю він зрадить...»²⁶

Звичайно, ця характеристика не зовсім об'єктивна, що пояснюється неприязними особистими стосунками Д. Донцова та В. Липинського. Але вона дає змогу побачити, як оцінювалися постійні «переорієнтації» Донцова його сучасниками — нехай і в дещо емоційній та надто гострій формі.

Отже, позаду революція та громадянська війна. Донцов починає видавати у Львові журнал «Літературно-Науковий Вістник» («ЛНВ»).

(Далі буде)

- ¹ Визвольний шлях (Лондон).— 1986.— № 6.— С. 697.
- ² Сучасність (Мюнхен).— 1986.— № 1.— С. 74.
- ³ Наш голос (Львів).— 1910.— № 1.— С. 15—16.
- ⁴ Там же.— № 4.— С. 179.
- ⁵ Праця (Львів).— 1910.— Ч. 2—3.— С. 5, 8.
- ⁶ Там же.— 1909.— Ч. 1.— С. 6—7.
- ⁷ Донцов Д. Школа і релігія.— Львів, 1910.— С. 30—31.
- ⁸ Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лассаль про «неісторичні нації».— К., 1918.— С. 43.
- * Респект — повага, шана.
- ⁹ Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лассаль про «неісторичні нації».— С. 58.
- ¹⁰ Донцов Д. Модерне москвофільство.— Львів, 1913.— С. 29—30.
- ¹¹ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання.— Львів, 1913.— С. 14.
- ¹² Там же.— С. 17.
- ¹³ Государственная Дума: Стеногр. отчеты. Ч. 11. Четвертый созыв. Зас. 40, 19 февраля 1914 г.— СПб., 1914.— С. 14.
- ¹⁴ Вісник Союзу Визволення України (Львів).— 1914.— № 1.— С. 1.
- ¹⁵ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Т. 3.— С. 38.
- ¹⁶ Донцов Д. Міжнародне становище України і Росії.— К.— 1918.— С. 20.
- ¹⁷ Донцов Д. Культура примітивізму.— Черкаси, 1918.— С. 8.
- ¹⁸ Сосновський М. Дм. Донцов: Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974.— С. 146.
- ¹⁹ Скоропадський П. Зі споминів // Хліборобська Україна (Відень).— 1924.— Кн. 5.— С. 62.
- ²⁰ Донцов Д. Підстави нашої політики.— Відень, 1921.— С. 66.
- ²¹ Там же.— С. 77.
- ²² Там же.— С. 87.
- ²³ Там же.— С. 97.
- ²⁴ Там же.— С. 105.
- ²⁵ Там же.— С. 116.
- ** Тут маються на увазі особи, що групувалися навколо журналу «Заграда».
- ²⁶ Липинський Вячеслав. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму.— Нью-Йорк, 1954.— С. XXI—XXII.

В. І. Юрчук (Київ)

Академік М. П. Василенко

У кожного з борців за свободу і щастя свого народу нелегка доля. Не є винятком і доля Миколи Прокоповича Василенка. Видатний український діяч на ниві науки і культури, один з головних фундаторів створення Української Академії наук та другий її президент; невтомний громадсько-політичний діяч, міністр; безпідставно забутий вчений і повернений з забуття — такі стрижневі віхи, біографічні сюжети, викарбовані на життєвому, творчому шляху М. П. Василенка.

Його волелюбний дух, убоління за долю свого народу, жагуча ненависть до зла, насильства і несправедливості, висока громадянська мужність і незалежність від думок авторитетів у пошуках правди — істини, у висловлюванні своїх поглядів на історичні події і загальнолюдські цінності не вписувалися у жодну з державно-політичних структур, в яких він працював. Як «українофіл», «український сепара-

М. Є. Горелов (Київ)

Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета *

Вступаючи в третє десятиріччя ХХ століття, Україна опинилася в дуже складній ситуації. Галичина була у складі Польщі, в якій режим Пілсудського проводив жорстоку репресивну політику щодо української етнічної меншості. Значні українські території відійшли до Румунії та Чехо-Словаччини. Українська державність в усім відомому вигляді збереглася лише у формі УРСР.

Нелегку кризу переживала й державницька ідея. Її демократична модель була скомпрометована непослідовною, значною мірою руйнівною політикою Центральної Ради, а монархічна — такими ж діями гетьманського уряду. Необхідно було знайти нові імпульси для реанімації волі українського народу до суверенності. Ці імпульси мали поширення набували ідеї тоталітаризму, які уособлювалися насамперед у російському більшовизмі, італійському фашизмі та німецькому націонал-соціалізмі. Успіхи цих рухів у своїх країнах давали підставу сподіватися, що включення їх основних постулатів у стратегічну концепцію будь-якої національної ідеї матиме позитивні наслідки. Ставку на це зробив і Д. Донцов.

Як зазначає вже згадуваний М. Сосновський, головним у публіцистичній діяльності Донцова цього періоду було поширювання фашистської ідеології, перенаголошення значення вольового елемента в суспільному, політичному й державному житті; негування (нехтування) розуму і пропагування ірраціоналізму, аморальності, апофеоз насильства, нелюдності; заперечування ролі народу («антидемократизм») і пропагування ідеї «ініціативної меншості» та перенаголошення ролі одиниць-героїв у житті народу¹.

Професор Колумбійського університету (США) О. Мотиль зауважив, що «наприкінці 1922 і на початку 1923 років Донцов відкрито висловлював своє захоплення фашистами і більшовиками. Перше свідчення маємо в листопадовому числі «Вісника», де Донцов уживає цитату з «Катехісису фашистів» у вступі до статті про «зміновиховщину». В січні 1923 року з'явилася велика стаття, в якій фашизм порівнювався з більшовизмом і аналізувалися причини їх успіху. В цих рухах Донцов знайшов чотири спільні риси. Вони обидва були «протидемократичні», «народні», «безкомпромісові» і здійснювались під проводом «ініціативних меншостей»². Саме на цих засадах він і розробляв ідеологічну систему, яка мала стати світоглядом українського народу в його боротьбі за здобуття незалежності. З огляду на місцеперебування Донцова та розташування штаб-квартири УВО вплив нової теорії був найбільшим у молодіжному середовищі Галичини.

У 1923 р. під егідою УВО у Львові створюються молодіжні формування «Група української націоналістичної молоді» та «Організація вищих клас українських гімназій», до керівництва яких належали майбутні провідні діячі ОУН Р. Шухевич, С. Бандера, Б. Підгайний, С. Ленкавський та ін. 1926 р. вони об'єдналися в «Союз української націоналістичної молоді». Під впливом донцовських ідей перебувала й створена 1925 р. в Празі Легія українських націоналістів. Одним з головних

засобів ідеологічного виховання в цих організаціях було, за свідченням С. Ленкавського, «читання «ЛНВ» та писань Донцова».

Квінтесенцією цих писань стала відома праця «Націоналізм» (уперше побачила світ 1926 р.), в якій було сформульовано шість підстав «чинного націоналізму». Ми цитуватимемо цей твір за англо-канадським виданням 1966 р., яке, до речі, Донцов виправив з урахуванням того, що фашистські ідеї вже не користувалися популярністю. Однак, на нашу думку, й у виправленому варіанті позиція автора окреслена досить виразно.

«В цій книзі, — писав Донцов у передмові, — хочу усталити поняття українського націоналізму, так як я його розумію... Коли б ми хотіли кількома словами висловити цілу різницю між націоналізмом і народництвом (цим терміном Донцов визначав напрями української політичної думки, що не відповідали його постулатам.— М. Г.), то ми б знайшли б її в двох діаметрально протилежних світовідчуженнях: світ, де панує воля, і світ, де панує інтелект. Два темпераменти: чин — і контемпліяція, інтуїція — і логіка, агресія — і пасивність, догматизм — і релятивізм, віра — і знання»³. Невдачі своїх опонентів у будівництві Української держави він вбачав у тому, що для них «людські вчинки керувалися не почуттями, а лише поняттями. Розум, як мотив, був конечною передумовою всякої акції..., для них людина не те вважала за добре, чого хотіла, лише те хотіла, що вважала за добре»⁴.

Автор «Націоналізму» закликав раз і назавжди відмовитися від осмисленого світосприйняття. Натомість панівне місце в ньому мала посісти зоологічна воля до життя⁵.

Виявлення волі, писав він далі, «це ніщо інше як насолода розросту, виступлення поза власні границі»⁶, бо «експансія — не тільки самоутвердження власної волі до життя, а й заперечення її в інших»⁷.

Звідси виводилися дві перші підстави донцовського націоналізму: «зміцнення волі до життя, до влади, до експансії» та «стремління до боротьби за свідомість її конечності».

Розуміючи, мабуть, що нормальну людину важко змусити відчувати до іншої «собачу ненависть до кота», Донцов накреслює наступну вимогу вольового націоналізму — романтизм та догматизм у сприйнятті пропонуваної ідеології. Перший має «живитися легендою «останнього бою», запереченням того, що є, і захоплюючою картиною катастрофи, що принесе нове». Другий — «з'явиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху»⁸. Об'єднуючи ці поняття, Донцов зазначає далі: «Ілюзіонізм є синтезом обох: він протиставляє «змісловому» — іраціональне, надзмісловне, конкретному — невидиме і незнане, і це «теологічне» в нім він протиставляє доказам — голу афірмацію (запевнення), і це «догматичне» в нім. І первень (першооснова.— М. Г.) чуттєвий «ілюзіонізму» (він не дискутує), і його первень інтелектуальний (що хоче здійснити ідею неіснуючу і принципіально протилежну конкретній) — умотивовують його войовничість, антипацифізм»⁹.

Серед головних вимог, що їх висуває «чинний націоналізм» до своїх послідовників, Донцов називає також фанатизм і аморальність. На його думку, національна ідея мусила бути «аморальною», тобто такою, що не керується принципами загальнолюдських цінностей. Здійснювати ж аморальну політику має фанатик, котрий «узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів».

Тверда віра в гасла, що він голосить як безусловну і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкоджає їх здійсненню, — ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика — з конечності і з натури боронених ним думок... Чуттєві ідеї «фанатиків» не знають толерації, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями **»¹⁰.

П'ята — «синтетична» — вимога проголошеної доктрини полягає у піднесенні імперіалізму до рівня державної політики, оскільки історія, за Донцовим, є «гоном амбітних людей до панування і оволодіння землею та її нижчими расами»¹¹. «Імперіалізм, — заявляє він, — це не тільки здиство, але й одночасно виконання громадських справ, в громадських інтересах націями, покликаними і управленими до того. Є вищі і менш варті народи, що вмюють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вмюють... Право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації»¹².

Вищезгадане право Донцов пропонує здійснювати шляхом «творчого насильства ініціативної меншості», яка має підпорядкувати собі власний народ та змусити його до агресії проти інших. Це — шоста вимога, на якій побудував свою теорію автор «Націоналізму». Він наголошує, що «цей засіб (насильство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є припадкова, вона іманентна кожній «теологічній», релігійній або національній ідеї»¹³. Недвозначно відповідає Донцов і на питання, хто має впроваджувати цю ідею в життя: «Провансальці***, демократи і прочі народолюбці відповідали — завше народ! Ми відповідаємо — ніколи народ!.. Ніколи пасивна юрба, лише активна меншість є суспільнотворчою силою, чи то будуть «варяги», чи конкістадори, чи певна кляса, що репрезентує націю, чи нація, що репрезентує їх «союз», чи купка «подстрекателів» — скрізь меншість... Творче насильство — як «що», ініціативна меншість — як «хто», ось підстава всякого майже суспільного процесу, спосіб, яким перемагає нова ідея»¹⁴.

Підсумовуючи сказане ним у своєму основному творі, Донцов наголошує: «Мусимо перевести основну переоцінку вартостей. «Фанатизм», «інстинктивні почування», «емоційність» замість «розумовості», дух «національної нетерпимості», — все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство»¹⁵. І, слід визнати, ці гасла, подані під флером боротьби за справді святу мету — визволення батьківщини, притягали до себе галицьку молодь, яка за умов тоталітарного польського панування перебувала у дискримінаційному становищі й змушена була боротися за свої національні та загальнолюдські права насильницькими методами. До того ж, як ми вже зауважували, в цей час пануючими в світі були тоталітарні ідеології: з одного боку, соціалістична, у сталінському розумінні цього поняття, а з другого, — фашистська та націонал-соціалістична, апологетом якої і виступив Донцов.

Тоталітаризм правив політичний бал у Європі. І Донцов фактично спробував у своїй книзі підпорядкувати його догматам український національний рух. Як зазначав один з провідних діячів ОУН Лев Ребет, у цей період на окупованих Польщею українських землях «молодь шукала безпосередніх аргументів для свого поступування. Звідти (з писань Донцова.— М. Г.) черпала вона потрібне в політичній роботі знання, і в цьому підході вона була подібна до середньовічних алхіміків, які, замість систематично засвоювати закони природи, силувалися знайти відразу таємницю творення золота»¹⁶. І багато з них щиро і широко вважали, що цю «таємницю» їм відкрив саме Донцов.

Звичайно, не було нічого більш віддаленого від істини, ніж таке переконання. Той же М. Сосновський справедливо наголошує, що Донцов «не дав завершеної чи суцільної ідеології українського націоналізму, бо не розвинув «позитивної частини», тобто того, що він окреслив як «українська ідея». Цей недолік підкреслюють навіть ті, хто оцінює «Націоналізм» в основному позитивно»¹⁷. «Мегальоманським пустомельством» назвав цей твір В. Липинський, принагідно — у традиційному для своїх неприянів з Донцовим взаємин — відзначивши, що його автор вносить елемент анархічного егоцентризму у все, до чого доторкнеться його рука. Інший відомий теоретик Ю. Липа стверджував, що

націоналізм Донцова «дуже подібний у своїй концепції до марксизму (головний двигун — ненависть і руїна внутрі раси)»¹⁸.

Слушно, як нам здається, пояснив феномен успіху «Націоналізму» в молодіжному середовищі С. Ленкавський. Завдання Донцова та його патронів, котрі намагалися очолити рух опору іноземному пануванню на Галичині, полягало, за його висловом, в опануванні течій, «що нуртують у душах покоління, яке шукає нових шляхів. Донцов намагався ті психічні процеси, що вибухають стихійно, як негачія існуючої дійсності, скріпити й дати їм теоретичне обґрунтування та на їх основі перетворити душу нового українця. Грунт, на якому зроста ця ідеологія, наскрізь психологічний»¹⁹. На хвилі такої «негачії» і була створена ОУН.

Відразу зазначимо, що в даній публікації ми не вдаватимемося в аналіз діяльності Організації українських націоналістів. Було в ній усякого, і Лев Ребет мав рацію, коли назвав свою (цитовану вище) працю «Світла і тіні ОУН». Але це — тема окремої розмови. А тут, гадаю, варто спинитися лише на окремих моментах ідеологічної програми цієї організації, до якої мав безпосереднє відношення герой нашого нарису.

ОУН була створена на I конгресі українських націоналістів, який проходив у Відні з 28 січня по 3 лютого 1929 р. Її фундаторами стали УВО, Легія українських націоналістів (Чехо-Словачина) та Союз української націоналістичної молоді (Львів). Керівником ОУН був обраний голова УВО Євген Коновалець. До проводу ОУН увійшли М. Сціборський, В. Мартинець, Л. Андрієвський, М. Капустянський та ін. Формально не належачи до організації, провідним оунівським ідеологом став Донцов.

При цьому слід мати на увазі, що хоч теоретично донцовський «інтегральний націоналізм» базувався на класичних доктринах фашизму, його матеріальне втілення — Організація українських націоналістів — швидше нагадувала аналогічні формування, що існували в деяких країнах Східної Європи. Відомий український політолог І. Лисяк-Рудницький зазначав з цього приводу: «Найближчих родичів українського (інтегрального) націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріальних та урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Oboz narodowo-gadukalny. — М. Г.) ... тощо»²⁰. Найбільш близькими до оунівців і за світоглядними та цільовими установами, і за методами боротьби, і за зовнішньополітичною орієнтацією були хорватські та словацькі інтегральні націоналісти, котрі так само діяли в умовах відсутності національних держав і пов'язували свої сподівання з великими успіхами гітлерівської Німеччини. Навіть найголовніші терористичні акції ОУН і усташів майже збігалися в часі: перша 15 червня 1934 р. здійснила вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, другі — 9 жовтня того ж року вчинили замах на югославського короля Олександра і міністра закордонних справ Франції Л. Барту.

Та це буде згодом, а на рубежі 20—30-х років ОУН шойно починала свою діяльність. Інтегральний націоналізм Донцова став для неї і політичним дороговказом, і керівництвом для повсякденної роботи.

«Без сумніву, — писала про той період оунівська активістка Дарія Ребет, — найзнаменніші риси часу позначаються, так скажу, «школою Донцова», який так і ввійшов у свідомість сучасників як «духовний батько українського націоналізму». В умовному розумінні це і відповідає дійсності... Усі елементи донцовського волюнтаристичного ідеалізму та волюнтаристичного націоналізму, як-от: вольова життєва динаміка, воля влади, романтизм, ірраціоналізм, догматизм, ілюзіонізм, фанатизм і аморальність, творче насильство й порядкуюча сила ініціативної меншості — все це ввійшло більш або менш глибоко у природу націо-

налістичного руху чи навіть точніше — у систему ОУН і її організаційного доросту, коли говорити про галицьку дійсність 30-х років»²¹.

В цей час на сторінках «ЛНВ», а з 1933 року — «Вістника», в брошурах «Книгозбірні Вістника» Донцов апологетизує фашистських лідерів Європи — Гітлера (у донцовському перекладі на українську мову вийшла частина його «Майн Кампф»), Муссоліні (переклав і видав 1937 р. у Львові його «Доктрину фашизму»), Франко, Салазара, Ля Рока. Про Гітлера він, зокрема, пише, що це — «людина з душею, співмірною з його трагічною добою, з душею ж такою великою, як були великі завдання, що стояли перед Німеччиною»²².

Продовжує Донцов розробляти й теорію організаційної побудови ОУН. Саме цій проблемі присвячено дві його передвоєнні брошури, які пізніше ввійшли до збірника «Хрестом і мечем», що вийшов у Торонто 1967 р. За цим виданням ми їх і цитуватимемо.

У першій з них — «Об'єднання чи роз'єднання» — автор закликає силоміць нав'язати волю ОУН усім іншим течіям українського політичного життя. Для цього, на його думку, слід «сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! В рідну хату вносити роздор! **** Так, якраз це! Бо без цього — нема ніякого об'єднання, ніякої збірності. Що туподумна демократія цього не второпає — нічого дивного»²³.

Окреслює Донцов і те, як потім «зв'язати» підкорену спільноту: «Передусім встановивши ряд догм, ряд правил, ряд аксіом у всіх колах збірного життя, різко очерчених, ясно протиставлюваних всім іншим, безкомпромісових, встановивши свою правду, єдину і непомильну... Вбити ту віру і ту правду в збаламучені хитливою добою і чужими вправами мозки того загалу, без жалю поборюючи недовірків... В ролі того магнету (об'єднуючого.— М. Г.) все з'являється меншість, гурт. Він витискає свою печать на думці і волі маси. Він зорганізований не в партію, не в об'єднання, а в карний Орден — веде ту масу»²⁴.

Міркування щодо того, яким би мав бути цей «гурт», Донцов виклав у другій із згаданих брошур — «Партія чи орден». У ній він пропагує діяльність формувань орденського типу (нагадаємо, що й Сталін вважав ВКП(б) орденом.— М. Г.), протиставляючи їх «захланному парламентаризму» політичних партій. За взірць йому правили як правлячий «орден» сталінського режиму, так і фашистські ордени Німеччини та Італії. Обстоюючи ефективність такої політичної організації, її спроможність накидати свою тоталітарну волю суспільству, Донцов писав: «Де панує така виключність думки, де противник називається «апостолом диявола», де протиставляється своя ідея чужій, як Бог Люциферові, або як релігія «трудящого народу» жменьці «визискувачів», там нема мови про компроміс, там є лише «демонізм», «вогонь, божевілья і шал»... А до всього того прилучається ще почуття власної непомильності»²⁵. Він наполягав на встановленні в ордені атмосфери сліпого послуху та карності.

Таке кредо Д. Донцова дорого коштувало Організації українських націоналістів, яка, принаймні до 1943 р., беззастережно сприймала його ідеологію. Лев Ребет відзначає, що перед війною «Донцов виступив цілком виразно, як пропагатор тоталітарного націоналізму, випустивши брошурками життєписи представників цього напрямку (Муссоліні, Гітлера та інших)... На додаток до цього незадовго до війни появилася у «Вістнику», що його редагував Д. Донцов, дивна стаття з інтерпретацією відомого місця з «Майн Кампф» Гітлера про Україну як німецький колоніальний простір. В цій статті за криптонімом чи ініціалами схований автор доводив, що в ХХ столітті колонії взагалі не виплачуються (зникають.— М. Г.), а далі — що Україна має для німців хіба що вартість торговельного партнера, і тільки так треба розуміти зворот Гітлера про колонії Німеччини на Сході... Такий курс Донцова мав у дальшому негативний присиплюючий вплив на стиль політики ОУН, це певне»²⁶. А відомий український політолог Андрій Білинський підкрес-

лював, що у згаданий період догмати Донцова склали «зміст, який в цілості перейняла ОУН. В усіх довоєнних писаннях ОУН славилася Д. Донцова як ідеолога українського націоналізму... «Донцовізм» проголосила ОУН своєю політичною релігією»²⁷.

Нагадаємо, що стрижнем політичної програми ОУН була монопартиїність, тоталітаризація усіх державних структур. На її Другому Великому зборі, який відбувся 1939 р. в Римі, між іншим зазначалося, що в новій Україні, побудованій на засадах донцовізму, «існування політичних партій буде заборонено. Єдиною формою організації населення Держави буде ОУН — як підстава державного ладу й чинник національного виховання та організації суспільного життя»²⁸.

І тільки в серпні 1943 р., коли послідовники Донцова на власному досвіді переконалися, що, по-перше, зазнала краху їхня орієнтація на гітлерівський фашизм, а, по-друге, український народ у своїй абсолютній більшості не схильний йти шляхом, визначеним автором «Націоналізму», вони поміняли акценти. Саме тоді III надзвичайний збір бандерівського відгалуження ОУН прийняв нову програму, докорінно відмінну від донцовських постулатів. Один з провідних діячів ОУН(б) Лев Шанковський так пояснює цей крок: «Виявилось, що багато з цих ідей (донцовських.— М. Г.) не сприймаються українськими народними масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях]. Українські народні маси відкидали, наприклад, рішуче провідницьку систему, бо досить вже мали провідницьких систем. Вони відкидали всякі монопартиїні системи, заявляючи рішуче за демократичний устрій і за парламентарну систему, в якій могли б себе проявити різні політичні партії. Деякі світоглядно-філософські засади західноукраїнського націоналізму були тим масам просто осоружні, головне все те, що стосувалося до теорії т. зв. волюнтаристичного націоналізму з його аморальністю, макіавелізмом, виключністю й жадобою влади ініціативної меншості. Українські народні маси були за етичні принципи в політиці, за високу громадсько-політичну мораль, за толерантність і гуманність. Коли мова була за самостійну Україну, українські народні маси на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях] не сприймали цієї ідеї абстрактно, але дуже інтересувались її конкретним змістом. Вони бажали знати, яка буде «самостійна Україна», який її державний і політичний устрій, як у цій самостійній Україні розв'язуватимуться соціальні проблеми, який в ній буде лад... У зустрічі з широкими українськими масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях], в щоденній важкій підпільній діяльності західноукраїнські націоналісти почали перевіряти те все, що було непридатне у новій реальності... Таким чином, у новому соборницькому підпіллі творився і зростав новий ідейно-політичний зміст українського націоналізму. Остаточно цей зміст стверджено в постановках III Надзвичайного Великого збору українських націоналістів, що відбувся в серпні 1943 року. В цьому зборі брали вже участь численні представники з Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емель], що мали значний, часто вирішальний голос у його рішеннях»²⁹. Цікаво, що зауваження Донцова до нової програми ОУН(б) на зборі не були взяті до уваги.

У цьому документі, зокрема, відзначалося, що «організовані українські націоналісти борються за інтереси українського народу, і тому їм чужі є всі ідеї панування над народом...

Треба ліквідувати шовіністичне ставлення у відношенні до меншостей, створюючи умови якнайдалше ідучої толеранції, не стримити на асиміляцію одиниць, натомість приєднати цілість для української національної справи... Творити якнайкращі форми щоденного співжиття української суспільності з національними меншостями... Солідарно боротися з усіма проявами економічної експлуатації і проти потоптання гідності людини. Боротьбі цій надавати українського політично-державного характеру і включати в її програму життєві потреби всіх жителів

України без огляду на їх національно-культурну приналежність...

ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу в Україні. ОУН бореться за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі...

ОУН бореться за свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру... За рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках»³⁰.

Отже, український рух за незалежність перейшов на нові, не передбачені Донцовим, рейки. Спочатку це була тільки декларація про наміри — адже виховані на «Націоналізмі» люди не могли відразу поміняти свої погляди. Але основна ідея національно-визвольної боротьби українського народу рішуче змінилася. Замість тоталітарних засад «інтегрального націоналізму» її головним змістом ставали принципи загальнолюдських прав і свобод, серед них і національних. Як свідчать матеріали Конгресу українських націоналістів, що відбувся влітку 1993 року в Києві, і сучасні програмові настанови цієї організації не лежать у площині донцовських настанов.

Більшість біографів Д. Донцова, зокрема, й Михайло Сосновський, вважають, що «духовна еволюція Донцова протягом десятиліть поступала від скрайне лівих позицій ортодоксального марксистського соціалізму й матеріалізму до скрайне правих і до заакцентування волюнтаристичного ідеалізму, ірраціоналізму і, врешті, навіть містицизму у політичній філософії»³¹. Погоджуючись з таким висновком, перейдемо, отже, до останнього етапу життя і творчості Донцова.

2 вересня 1939 р. польська поліція заарештувала Д. Донцова, і до розгрому Польщі гітлерівцями він перебував у концентраційному таборі в Березі Картузькій. Вийшовши на волю, Донцов потрапляє в Данціг (нині — Гданськ), а згодом — у Берлін, де проживав до літа 1940 р., коли перебрався до Бухареста. Там Донцов протягом року видавав журнал «Батава». З нападом Німеччини на СРСР повертається до Берліна, а звідти переїздить до Праги.

На празький період життя Д. Донцова (до визволення Чехо-Словаччини радянськими військами у 1945 році.— М. Г.) припадає його робота над книгою, яка знаменувала собою останню з багатьох трансформацій донцовського світогляду, — апологію містичних джерел політики. Йдеться про книгу «Дух нашої давнини», що вийшла з друку 1944 р. в Празі. В ній він намагався обґрунтувати «образ українського ідеалу», вирішити питання взаємодії між «провідною верствою» і «масою».

Донцов обстоював тезу, відповідно до якої суспільство чітко поділялося на народ (а це, за його переконанням, — «юрба», «плебс», «обузданий скот» чи «люди з касти жаб, черепах або свиней») і «окрему верству «луччих людей», з яких повинна складатися правляча каста»³². «Слово «каста» вживаю свідомо, — писав він, — щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутування цієї верстви, добору її членів й її духовно-політичне обличчя, щоб підкреслити її докорінну відміну від маси народу або нації»³³.

«Каста» ця, — доводив Донцов, — повинна очолювати державу. Всякий інший державний устрій — «це плебейська фантазія, в житті неіснуюча, за яку природа жорстоко мстить і над самими фантастами і над нацією, яка зродила, собі на згубу, своїх апостолів черні»³⁴. Він наголошував на неприпустимості «перемішування каст», бо це, мовляв, «веде лише до хаосу. Вивчитися прикметам панівної касти, за своїти її дух — касті смердів не вдасться ніколи»³⁵.

Як бачимо, знову доводиться зустрічатися з донцовською теорією «провідної верстви», але в ще більш загостреному, майже гротескному

варіанті. Українському народу, твердить він, конче потрібна «нова каста власних панів, а якщо такої немає — чужих»³⁶.

Як зазначає М. Сосновський, «на думку Донцова, суспільства Київської Русі та козацько-гетьманської держави найбільше наближалися за своїм характером до накресленого ним ідеального типу суспільства і становили майже абсолютний зразок такої «кастовості» й «ієрархізму» — підстави сили кожної нації. Сучасне українське суспільство повинно, як пропонує Донцов, повернутися до цього зразка і знову відродити ідеал «кастового ладу» й панівну в тих часах систему цінностей. В розумінні Донцова, це й мало бути відродженням на Україні «духа нашої давнини»³⁷.

З'ясувавши, нарешті, всі ці проблеми, Донцов переходить до думок щодо повоєнного устрою в Європі. Крах фашистських режимів, на які він робив основну ставку, штовхнув його до відвертого містицизму (до речі, дуже популярного і в наші дні). Не покладаючись уже на «сильну людину», «пана хаосу», Донцов звертається до потойбічних сил: «Упорядкування хаосу, — пише співець «вольового чину», — мусить початися наново з розділення, як про це є і в старих легендах чужих народів, і в книгах мудрості нашої нації»³⁸.

У цьому творі Донцов так і не дав відповіді на те, яким шляхом має йти український народ до своєї державної незалежності. Гадаю, скільки-небудь життєздатної концепції цього процесу ані він, ані його послідовники просто не мали.

Весною 1945 р. Донцов дістається американської окупаційної зони у Німеччині. 1946 р. перебирається в Париж, а згодом — у Лондон. Незабаром одержує дозвіл на виїзд до США, а з 1947 р. і до кінця життя мешкав у Канаді. У 1949—1952 рр. працював викладачем української літератури Монреальського університету, продовжував публіцистичну діяльність. Жив здебільшого під Монреалем, де й помер 30 березня 1973 р.

Як оцінити життя і творчість Донцова? Думається, однозначної відповіді на це запитання немає. Він був людиною свого часу з усіма його суперечностями, катаклізмами й трагедіями і таким увійшов у нашу історію. Характерна риса Донцова як публіциста та філософа — чорно-біле світосприйняття: він підходив до проблем, ідей, фактів, людей, тільки протиставляючи, поляризуючи їх, розділяючи на протилежні табори, залишаючи між визначеними полюсами абсолютну порожнечу, змушуючи своїх героїв і антигероїв обов'язково стояти по різні боки барикади.

Ідеологія «чинного націоналізму» мала значний вплив на формування політико-світоглядних засад українського націоналістичного руху 20—30-х років, що, як ми вже відзначали, дістало своє відображення у програмних документах ОУН та в її практичній діяльності. Однак, притаманні цій ідеології виразна руйнівна тенденція і брак творчих ідей, спрямованих на будівництво суверенної України, зробили її вплив досить обмеженим. «Інтегральний націоналізм» не став ідеологією українського визвольного руху на скільки-небудь тривалий час. «Зв'язок між ідеологією українського націоналістичного руху, — справедливо відзначає М. Сосновський, — та ідеологією «чинного націоналізму» можна б графічно подати в формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремому відтинку майже сходяться чи одна одну перетинають, щоб незабаром цілком віддалитися. На протязі 40-х років цей зв'язок остаточно перервався, причому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм власним шляхом, а розвиток ідеології «чинного націоналізму» припинився та фактично зупинився на писаннях самого Донцова. Всі ці націоналістичні автори, які ідейно хотіли втриматися в межах, визначених ідеологією Донцова, не внесли до цієї ідеології нічого нового й справді оригінального. Ті ж автори, які вийшли за межі безкритичного наслідування Донцова, не тільки з ним рано чи пізно

розійшлися, але навіть стали на позиції, цілком протилежні до ідеології «чинного націоналізму»³⁹.

Український народ не пішов шляхами, на які його кликав Донцов. Втілення в життя його ідей означало б встановлення зворотної форми тієї тоталітарної та монопартійної системи, яка донедавна панувала в Україні. Правляча каста, що її пропонував українському народові Донцов, виявилася б у кінцевому підсумку олігархічною політичною групою, яка, захопивши владу в державі, накинула б цілій нації свою диктатуру. І невідомо, чи не була б ця диктатура гіршою за більшовицьку.

* Закінчення

1. Див.: Сосновський М. Дм. Донцов: Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974.— С. 185—191.

2. Мотиль Олександр. Дмитро Донцов // Політичні читання.— К., 1992.— № 1.— С. 267—268.

3. Донцов Дмитро. Націоналізм.— Лондон; Торонто, 1966.— С. 13, 17.

4. Там же.— С. 19.

5. Там же.— С. 230—231.

6. Там же.— С. 233.

7. Там же.— С. 235.

8. Там же.— С. 257, 263.

9. Там же.— С. 258.

** Ордалія — середньовічний спосіб встановлення винуватості людини т. зв. судом божим (випробуванням вогнем, водою, розжареним залізом і т. ін.)

10. Там же.— С. 263—264.

11. Там же.— С. 278.

12. Там же.— С. 280, 283.

13. Там же.— С. 284.

*** Термін «провансальці» тут, очевидно, вжито як синонім «хуторянства».

14. Там же.— С. 284—290.

15. Там же.— С. 311.

16. Ребет Лев. Світла і тіні ОУН.— Мюнхен, 1964.— С. 45.

17. Сосновський М. Назв. праця.— С. 244.

18. Липа Юрій. Призначення України.— Нью-Йорк, 1953.— С. 259.

19. Розбудова нації (Прага),—1928.— Ч. 7—8.— С. 273.

20. Лисяк-Рудницький Іван. Між історією і політикою.— Мюнхен, 1973.— С. 239—240.

21. Визвольний шлях.— 1983.— № 8.— С. 910.

22. Вістник.—1936.— Квітень.— С. 296—297.

**** Тут Донцов перефразовує відомий вислів Івана Франка, надаючи його твердженню зовсім протилежного значення. І. Франко, як відомо, писав: «Не пора, не пора, не пора в рідну хату вносити роздор».

23. Донцов Д. Хрестом і мечем.— Торонто, 1967.— С. 123.

24. Там же.— С. 129—130.

25. Там же.— С. 179.

26. Ребет Лев. Назв. праця.— С. 88.

27. Білинський Андрій. Світ і ми.— Мюнхен, 1963.— С. 148.

28. Програма і устрій Організації українських націоналістів.— Б. м.— Б. в.— 1940.— С. 34.

29. Шанковський Л. Похідні групи ОУН.— Мюнхен, 1958.— С. 21—22.

30. Цит. за: Сучасність.—1983.— № 7.— С. 113—114, 127—128.

31. Сосновський М. Назв. праця.— С. 299.

32. Донцов Д. Дух нашої давнини.— Прага, 1943.— С. 154, 96, 6.

33. Там же.— С. 7.

34. Там же.— С. 121.

35. Там же.— С. 96.

36. Там же.

37. Сосновський М. Назв. праця.— С. 315.

38. Донцов Дм. Дух нашої давнини.— С. 250, 252.

39. Сосновський М. Назв. праця.— С. 23—24.